

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА В СТРУКТУРІ МІЖГАЛУЗЕВОГО ОБМІНУ АПК:
ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯSHADOW ECONOMY IN THE STRUCTURE OF INTERBRANCH EXCHANGE
OF AGRARIAN COMPLEX: PROBLEMS AND SOLUTIONS

УДК 338:14:343.37(477)

Амосов О.Ю.

д.е.н., професор, завідувач кафедри економічної теорії та фінансів Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України

Гавкалова Н.Л.

д.е.н., проф., завідувач кафедри державного управління, публічного адміністрування та регіональної економіки Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця

У статті досліджено теоретичні основи поняття «тіньова економіка» і запропоновано власне визначення цього терміну. Окреслено ключові чинники виникнення тіньового сектору вітчизняної економіки. Проаналізовано сучасний стан та динаміку тіньової економіки закордонних країн та вітчизняного АПК. Досліджено головні тенденції агропромислового виробництва в структурі ВВП національної економіки. Встановлено пропорції тіньового та офіційного секторів у сфері міжгалузевого обміну вітчизняного АПК. Запропоновано систему детінізації міжгалузевого обміну АПК України.

Ключові слова: тіньова економіка, агропромислове виробництво, міжгалузевий обмін, агроформування, валовий внутрішній продукт, детінізація.

В статье исследованы теоретические основы понятия «теневая экономика» и предложено собственное определение этого термина. Определены ключевые факторы возникновения теневого сектора отечественной экономики. Проанализировано современное состояние и динамику теневой экономики зарубежных стран и отечественного АПК. Исследованы главные тенденции агропромышленного производства в структуре ВВП национальной эконо-

номики. Установлено пропорции теневого и официального секторов в сфере межотраслевого обмена отечественного АПК. Предложена система детенизации межотраслевого обмена АПК Украины.

Ключевые слова: теневая экономика, агропромышленное производство, межотраслевой обмен, агроформирования, валовой внутренний продукт, детенизация.

In the article the theoretical bases of the concept of «shadow economy» are investigated and its own definition of this term is offered. The key factors of the appearance of the shadow sector of the domestic economy are identified. The state and dynamics of the shadow economy of foreign countries and domestic agribusiness are analyzed. The main tendencies of agro-industrial production in the structure of GDP of the national economy were studied. The main tendencies of agro-industrial production in the structure of GDP of the national economy are investigated. The proportions of the shadow and official sectors in the sphere of interbranch exchange of the domestic agroindustrial complex are set. Deshadowing system of interbranch exchange of Ukrainian agroindustrial complex is offered.

Key words: shadow economy, agrarian production, interbranch exchange, agroforming, gross domestic product, deshadowing.

Актуальність теми дослідження. Аграрний сектор, а це – сільське господарство, харчова та переробна промисловості, забезпечує продовольчу безпеку і незалежність країни, формує 12% валового внутрішнього продукту та близько 60% фонду споживання населення. Крім того, агропромисловий комплекс є одним з основних бюджетоутворюючих секторів національної економіки, частка якого у зведеному бюджеті України за останні роки становить 8–9%, а також займає друге місце серед секторів економіки у товарній структурі експорту. Сільське господарство сприяє розвитку інших галузей, які поставляють засоби виробництва сільськогосподарської продукції, споживають її як сировину, а також надають торговельні, фінансові, транспортні, та інші послуги.

Незважаючи на активне вивчення науковцями проблеми тіньової економіки й до нині не надається достатнє методологічне обґрунтування, необхідне для проведення розрахунків тіньового сектора міжгалузевого обміну АПК, який виникає через існування особливостей діяльності суб'єктів у цій сфері. Поки що спірним є питання про при-

чини, джерела її існування та розвитку. Залишається не розробленою та науково дискусійною низка теоретичних і практичних положень щодо механізму взаємодії нелегального та легального секторів економіки в напрямку детінізації сфери міжгалузевого обміну АПК. Потребує теоретичного обґрунтування питання про складові регулятори механізму даної взаємодії.

Постановка проблеми. Економічне становище міжгалузевого обміну АПК України протягом останніх років характеризується значним розширенням масштабів тінізації та посиленням її впливу на економічну систему України в цілому. Тінізація міжгалузевого обміну зумовлює структурні деформації і диспропорції економічного розвитку, гальмує ринкові процеси в країні, не сприяє курсу європейської інтеграції України та підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних товарів. Паралельне функціонування двох секторів – легального та тіньового – ускладнює стабільний розвиток міжгалузевої економіки країни. Поряд з офіційною діловою активністю існує і тіньова ділова активність, яка має величезний розмах, незважаючи на

зростаючі економічні та адміністративні заборони. Особливого значення на сьогодні набула проблема легалізації тіньового сектора, обумовлена певною сукупністю об'єктивних і суб'єктивних факторів. Механізм детінізації взаємодії між тіньовим та офіційним секторами економіки займає важливе місце в структурі механізму господарського регулювання. Через нього стримується дія негативних факторів і попереджається відтік ресурсів з легального сектора до неофіційного виробництва, вирішуються питання, пов'язані з підприємницькими ризиками, посилюється контроль за явищами даного роду з боку держави та суспільства. Тому дослідження процесу взаємодії тіньового та офіційного секторів міжгалузевого обміну АПК на сучасному етапі має велике теоретичне та практичне значення і є важливим напрямом економічного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та прикладні аспекти проблеми тіньової економічної діяльності досліджували Мазур І.І., Варналій З.С., Рибчак О., Ангелко І.В., Шнайдер Ф., Енсте Д., Хассан М., Вільямс С. У працях цих науковців розглянуті основні підходи до вивчення проблеми існування і розвитку тіньового сектора економіки, а також методи розрахунку його обсягу.

Опис основного матеріалу дослідження. Під назвою «тіньова економіка», як правило, виокремлюється та частина економіки, яка не обраховується національною статистикою, не належить до валового національного продукту, а доходи від її діяльності приховуються від оподаткування. Під тіньовою економікою І. Мазур розуміє складне соціально-економічне явище, представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності з приводу отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків [1].

Цікавим є визначення тіньової економіки З.С. Варналія, який стверджує, що це економічна діяльність суб'єктів господарювання (фізичних і юридичних осіб), яка не враховується, не контролюється і не оподатковується державою і (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства [2].

Досить переконливою є точка зору О. Рибчак, яка, використовуючи економічно-статистичний підхід, вважає, що «тіньова економіка – це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, і спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства» [3].

Розглянувши існуючі в економічній науці підходи, можемо дати наступне тлумачення, за яким тіньова економіка – це економічна діяльність, яка

свідомо приховується від державних та податкових органів управління з метою невиконання перед ними своїх обов'язків за для отримання надприбутку і суперечить чинному законодавству, руйнує державні інститути. Таке трактування дозволяє аналізувати тіньову економіку, як складне багатфакторне явище, та визначати основні засади протидії тіньовим ефектам.

Тіньова економіка має досить визначене економічне коріння, яке тісно пов'язане з причинами, що породжують економічну злочинність. Серед основних чинників тінізації національної економіки на сучасному етапі розвитку країни можна назвати наступні:

1. Неefективне державне регулювання економіки, а саме: відсутність довіри бізнесу до держави та держави до бізнесу; висока бюрократизація, недосконале інституційне та нормативно-правове забезпечення. Результатом проблем є формування на цій основі корпоративно-бюрократичних структур, які фактично підміняють собою механізм державного управління, та часта зміна законодавчого забезпечення підприємницької діяльності, що унеможлиблює її ефективне планування та сприяє її тінізації.

2. Неefективна податкова система (велике та несправедливе податкове навантаження, в якому фіскальна функція відіграє визначальну роль), збільшення частки збиткових підприємств, низький рівень платіжної дисципліни, нестабільність та недосконалість податкового законодавства, необізнаність із цим законодавством, правова захищеність платників податків тощо. Відсутність ефективних механізмів покарання за недотримання податкового законодавства створює додаткові стимули до мінімізації та ухилення від сплати податків [4].

3. Проблеми ринку праці, пов'язані з низькими економічними стимулами до офіційного працевлаштування працівників, зростанням рівня безробіття та знеціненням вартості робочої сили. Проте ключовим моментом є відсутність ефективної системи контролю та покарання за неофіційне працевлаштування та неоподаткування заробітної плати.

4. Недосконале грошово-кредитне регулювання, яке полягає в непрозорому рефінансуванні комерційних банків та встановленні гнучкого валютного курсу, надмірна активність держави на позичковому ринку, випуск державних облігацій для поповнення державного бюджету, що сприяє концентрації капіталу навколо спекулятивних операцій та підвищенню процентних ставок, надмірний обсяг грошової пропозиції, що не відповідає реальним потребам економіки і має дефляційні або інфляційні наслідки.

5. Недосконалість бюджетної системи, низький контроль за використанням бюджетних коштів, хронічний бюджетний дефіцит, що обумовлює без-

перервне зниження державних витрат, руйнування соціальної, правової та оборонної інфраструктури і майже безперервну інфляцію [5].

6. Високий рівень монополізації внутрішнього ринку. Так, за даними Антимонопольного комітету, у 2015 р. із загального обсягу реалізованої продукції в Україні лише 42,7 % продукції реалізовувалося на ринках із конкурентною структурою. Найбільш монополізованими є окремі галузі паливно-енергетичного комплексу, галузі транспорту та зв'язку, житлово-комунального господарства [6].

7. Корумпованість державних владних структур, контрольних служб (податкової інспекції, санітарно-епідеміологічного контролю, пожежної безпеки тощо), у яких спостерігається зрощення бізнесу та влади, лобіювання власних інтересів суб'єктами господарювання у державних інстанціях.

8. Відсутність інвестиційної альтернативи «тіньовому» капіталу, яка втілюється у вигляді формування більш ефективних форм економічної діяльності, що забезпечують виживання господарюючих суб'єктів у кризових умовах [7].

З огляду на вищезазначене вважаємо помилковим підхід, який передбачає, що основні проблеми та причини тіньових процесів (ухилення, несплата та ін.) закорінені лише в суб'єктах господарювання, тим самим ігноруючи недоліки чинної системи державного регулювання економіки. З позицій державного управління важливими факторами, які обумовлюють збільшення масштабів тіньової економіки, є: нездатність держави забезпечити конструктивне реформування економічних відносин та сформувати цивілізовану соціально орієнтовану ринкову економічну систему; невідповідність населення та господарюючих суб'єктів до цивілізованої та законотворчої діяльності в умовах формування ринкових відносин; низька ефективність роботи контролюючих органів у сфері економічної діяльності; прорахунки у діяльності правоохоронних органів.

Варто зупинити увагу і на показниках рівня тінізації економіки і країн-партнерів України по міжнародним економічним відносинам. Так Болгарія, з якою межують Сербія і Чорногорія, має 39% тіньового сектору економічної системи в офіційному ВВП, Румунія – 37,4%. Найнижчі показники тіньової економіки у Чехії – 20,1%, Словаччини – 20,2% та Угорщини – 26,2% [8].

Якщо розглянути 21 країнах, що належить до Організації економічного співробітництва і розвитку, то тут середній рівень тіньової економіки вперше скоротився в період з 2010 по 2015. Так, він склав в 2010 16,8% від офіційного ВВП, і зменшився до 16,3% в 2015; скорочення склало 0,5 відсоткових пункти. Найвища тіньова економіка спостерігається в Греції, Італії та Іспанії. Середні показники в Ірландії, поруч з якою розташувалися Німеччина і Канада (де приблизно 15% від ВВП

знаходяться в тіні). Найнижчі показники в США, Швейцарії і Японії, де тіньова економіка становить, відповідно, 8,4%; 9,4% і 10,8% від офіційного валового внутрішнього продукту. Зменшення тіньової економіки в країнах ОЕСР в основному є наслідком скорочення прямого і непрямого податкового тягаря, дерегуляції та лібералізації ринку праці [9-11].

Як показує дослідження, зростання тіньової економіки в розвинених країнах і країнах з перехідною економікою збільшує офіційний ВВП, тому що завдяки їй створюється така значна додана вартість, і так багато доходів витрачаються, що офіційна економіка через це також додатково зростає. Але в країнах, із слабкою ринковою системою тіньової економіки це призводить до спаду економіки офіційної – це прямо протилежний результат. Причиною є те, що втрати доходів держави і зростання корупції створюють настільки погану державну інфраструктуру, що ці фактори негативно впливають на офіційну ринкову економіку.

Один з найбільших викликів для будь-якого уряду зі значною тіньовою економікою – це здійснити ефективну політику стимулювання, спрямовану на те, щоб робота в тіньовій економіці стала менш привабливою, а робота в офіційній економіці – більш привабливою. У ряді розвинених країн цю політику було успішно здійснено, і це призвело до скорочення тіньової економіки.

Аналізуючи стан вітчизняного АПК в системі національної економіки можемо констатувати, що протягом 2013-2015 рр. загальний рівень ВВП України зріс на 40% у гривневому еквіваленті (табл. 1). Одночасно, падіння курсу національної грошової одиниці у 2,67 раз призвело до падіння ВВП у 2 рази у доларовому еквіваленті. До того ж, ВВП на душу населення України у 2015 р. склав всього 2,6 тис. дол. США, що у 10 разів нижче рівня країн Євросоюзу. Виробництво валової продукції АПК за 2013-2015 рр. зменшилось на 6%, а у міжнародній валюті – на 66%. Таким чином, частка валової продукції АПК в структурі ВВП України за останні три роки зменшилась на п'ять пунктів і складала у 2015 р. 12%.

Окрім того, у 1 кварталі 2016 р. продукція сільськогосподарства зайняла 42% в структурі експорту, а зростання в порівнянні з 1 кварталом 2015 р. склало 4,5%. Збільшилися поставки в Африку, Азію і ЄС. Експорт переорієнтувався на ці регіони і зменшився в країні СНД.

Україна наряду з Китаєм є світовими лідерами з експорту продуктів бджільництва. Хоча через екологічні проблеми і не дотримання санітарних норм в Україні висока смертність бджіл. Проблема у торгівлі медом існують і щодо формування ціни. Наприклад, Німеччина купує український мед у середньому по 3 тис дол. США за тону, але німецький мед вже продається міжнародним споживачам

за світовою ціною – 12 тис. дол. США за тону. Це пов'язано з відсутністю у українських експортерів меду сертифікатів якості, сприяння отриманню яких мала б здійснювати держава [12].

Таблиця 1
Виробництво валової продукції АПК у структурі ВВП України, млрд грн, млрд дол. США

Показники	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2015 р. в % до	
				2013 рік	2014 рік
ВВП: України (грн)	1412	1567	1977	140	126
(дол. США)	176,7	131,9	90,5	51	69
ВВП АПК (грн)	243,8	252,9	239,4	95	91
(дол. США)	30,5	21,3	10,5	34	49
ВВП АПК в структурі ВВП України (%)	0,17	0,16	0,12	-5	-4
Середньорічний курс дол. США (грн)	7,99	11,88	21,85	у 2,67 рази	у 1,84 рази

Джерело: розраховано з використанням статистичних даних ФАО та моніторингу економічного і соціального розвитку підприємств і організацій АПК України за 2000-2015 рр. [12-14]

Експорт цукру та борошна у 2015 р. теж був рекордним, але варто зауважити, що Україна продає свою продукцію за найнижчими цінами. Наприклад, на початку 2016 р. сільське господарство експортувало 344 тис. т борошна на суму 72,9 млн дол США. Водночас, США продали на 40 тис. т менше, але отримали за них 151,02 млн дол. США [12, 14].

У 2016 р. українські сільгоспвиробники отримали зміни у податковому законодавстві (з прийняттям законопроекту №3688 від 22.12.2015 р.), згідно з якими, сума ПДВ, нарахована сільгоспприємствами на вартість поставлених ними сільськогосподарських товарів/послуг, залишається в їхньому розпорядженні не повністю, як це було до 1 січня 2016 р., а частково: 15% від зернових та технічних культур, 80% – від продукції тваринництва, інших сільгосптоварів (в т.ч. сої) та всіх видів сільгосппослуг – 50%. Введення народними обранцями двох реєстрів відшкодування ПДВ призвело до непрозорого повернення ПДВ одним і неповернення іншим. Логіка такого поділу обґрунтовувалася необхідністю вчасного повернення ПДВ великим експортерам, а грошей, як відомо, в бюджеті на всіх не вистачає.

За попередніми результатами, зміна системи оподаткування обійшлася середньому фермеру у 800-1200 грн/1 га. Загалом податкове навантаження зросло ще в 40 разів. У середньому в 2016 році сільгоспприємство, що орендувало близько 1000 га, сплатило до держави більше мільйона гривень податків, а точніше лише ПДВ,

яке раніше використовувалося як інвестиція. Отже, по всій країні виникло масове недофінансування агроформувань [13].

Отже, фінанси для аграріїв стали ключовими в цьому році. Хтось думає як та на чому, чи, можливо, на кому зекономити, хтось – де їх дістати, щоб розрахуватися з державою по податках та спати спокійно, а інші задумуються над тим, де їх взяти, щоб вчасно вступити в наступний аграрний рік, закупити оборотні кошти та провести посівну. Для українських аграріїв банківські кредити поки що залишаються захмарними, а точніше їхні відсоткові ставки – до 30% річних. Але за кордоном кредитуватися можуть собі дозволити не лише найбільші агрохолдинги.

Аналізуючи табл. 2 можемо зробити висновки, що сільське господарство, як центральна ланка агропромислового виробництва, є найменш прихованим сектором економіки.

Таблиця 2
Пропорції офіційного та тіншового секторів АПК в структурі економіки України за 2015 р.

ВВП України по галузям	Частка у ВВП, %	Обсяг, млрд грн
Сільське господарство	12	239,4
Оптова та роздрібна торгівля	14,6	288,6
Переробна промисловість	12	237,2
Транспорт	6,6	130,5
Фінансова діяльність	3,1	61,3
Будівництво	3	59,3
Частка тіншової економіки АПК по галузям	Частка у ВВП галузі, %	Обсяг, млрд грн
Сільське господарство	10	23,9
Оптова та роздрібна торгівля	46	132,8
Переробна промисловість	61	144,7
Транспорт	57	74,4
Фінансова діяльність	66	40,5
Будівництво	55	32,6

Джерело: розраховано з використанням статистичних даних ФАО та моніторингу економічного і соціального розвитку підприємств і організацій АПК України за 2000-2015 рр. [12-14]

Це пов'язано з високим рівнем конкуренції у галузі та особливостями сільськогосподарського виробництва. Водночас, переробний підкомплекс АПК невідображає у статистичній звітності біля 144,7 млрд грн., що складає 61% від загального обсягу виробництва у галузі. Фінансова сфера АПК є найбільш тонізованою – 66%, хоча прихована частина економіки цієї галузі складає 40,5 млрд грн. Сфера оптової і роздрібною торгівлі займає 14,6% у загальній структурі ВВП України, а її прихована від державних органів частка складає 46% або 132,8 млрд грн, що ставить цей підкомплекс на друге місце тінзації у структурі АПК України [12-13].

На основі аналізу теоретичних підходів до визначення механізму державного регулювання та трактування терміну «тіньова економіка», причин її виникнення та аналізу стану тіньового сектору АПК пропонуємо систему державного регулювання детінізації сфери міжгалузевих обмінів АПК, який має складатись з нормативно-правового, економіко-організаційного, соціального та інформаційно-аналітичного блоків.

Нормативно-правовий блок системи детінізації міжгалузевих обмінів АПК передбачає використання законів, постанов, розпоряджень, наказів, заборон, правил, квот, стандартів, ліцензій, сертифікатів, податків, кредитів, штрафів, субсидій, дотацій, інвестицій, програм, державних контрактів, договорів з метою пожевлення інвестиційної, інноваційної діяльності у суспільстві, активізації господарської діяльності в АПК; закріплення прав та обов'язків суб'єктів АПК при формалізації економічних в ринковій економіці.

Економіко-організаційний блок системи детінізації міжгалузевих обмінів АПК має передбачати концептуалізацію процесу детінізації, його програмування та прогнозування результатів стосовно пільгового оподаткування, кредитування суб'єктів господарської діяльності в АПК, які створюють додаткові робочі місця, працевлаштовують осіб в межах встановлених квот; застосування штрафів до підприємств правопорушників у сфері зайнятості; інформаційне забезпечення [15].

Обов'язковим компонентом системи детінізації міжгалузевих обмінів АПК України має бути соціальний блок, що пов'язано з необхідності соціальної спрямованості всього процесу детінізації АПК в цілому. Основним індикатором ефективності процесу детінізації міжгалузевих обмінів АПК є покращення кількісних та якісних показників життя працівників, зменшення диференціації у доходах різних верств працівників тощо.

У процесі впровадження інформаційно-аналітичного блоку системи детінізації міжгалузевих обмінів АПК передбачається: підвищення доступності інформації серед суб'єктів АПК з приводу потенційної можливості формалізації діяльності; сприяння консультативному забезпеченню суб'єктів АПК.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Поширення тіньової економіки негативно позначається на дієвості механізмів та інструментів глобального управління, управління національними економіками. Незважаючи на те, що проблема тінізації вже вийшла за межі економіки України і охопила переважну кількість національних економік розвинутих країн, поки що відсутній цілісний та скоординований між країнами план дій щодо подолання тіньової економіки. Чинні програмні документи стосуються подолання її окремих проявів або спрямовані на протидію тіньовій

економічній діяльності у масштабах національних економік. Тінізація економічних відносин має специфічний вплив на міжгалузевий обмін АПК України. Зовнішні кризові явища спричиняють масштабне вилучення капіталів з офіційної економіки АПК, що поглиблює його кризовий стан розвитку. У контексті ризиків розбалансованості світової економіки, загроз чергової економічної кризи, руйнування механізмів та інструментів детінізації економічної діяльності є передумовою забезпечення стійкості економіки до кризових явищ. Високий рівень тінізації економіки України і її АПК зумовлений несприятливим інституційним середовищем ведення бізнесу. Найістотнішими чинниками тінізації економічної системи АПК є: суперечливість та дублювання законодавчої й нормативно-правової бази; недовіра організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства; недосконалість судової та правоохоронної систем; неефективне адміністрування податків; ускладнений доступ до земельних ресурсів. Масштаби тінізації економічних відносин в Україні залишаються наближеними до їх критичного рівня, який, за оцінками експертів, дорівнює 41 % ВВП України. За таких умов важелі регулювання економіки втрачають дієвість, що загрожує результативності реалізації реформ. Однак, зниження рівня тінізації економіки є передумовою досягнення цілей та ефективності заходів, передбачених Державною цільовою програмою розвитку аграрного сектору на період до 2020 року.

Основними заходами щодо детінізації економіки, на нашу думку, мають бути: запровадження додаткових податкових стимулів до нагромадження та інвестування коштів в інноваційний сектор юридичними особами, які пропонується надавати за фактичними результатами діяльності; звуження фінансової бази тіньового господарювання через зменшення рівня оподаткування фізичних осіб на величину документально підтверджених коштів, витрачених на розвиток людського капіталу; спрощення погоджувальних та дозвільних процедур щодо здійснення підприємницької діяльності, особливо в інноваційній сфері; обов'язкове обґрунтування джерел походження грошових коштів при купівлі товарів, вартість яких перевищує певну заздалегідь визначену суму; залучення до реалізації стратегії легалізації представників міжнародних організацій, спеціалізованих на протидії нелегальному господарюванню, та громадянського суспільства; розробка нових теоретико-практичних рекомендацій та впровадження наявних теоретичних розробок щодо виявлення напівлегальних фінансово-промислових угруповань.

Усе це значною мірою сприятиме детінізації міжгалузевих обмінів в АПК України та гарантуватиме економічну безпеку держави в цілому, її неза-

лежність, справжній суверенітет, прогресивний соціально-економічний розвиток.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика / Монографія. К.: ВПЦ "Київський університет". – 2006. – 329 с.
2. Варналій З.С. Теоретичні засади детінізації економіки України / З.С. Варналій // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2014. – № 1 (112). – С. 46-53.
3. Rybchak O. 2014. Influence of Shadow Economy on the Amount of Revenues from Personal Income Tax to the Consolidated Budget of Ukraine Development of Regions in Knowledge Economy. – Warsaw University of life Sciences Press, Warsaw. – P. 79–85.
4. Schneider F., Enste D.H. Shadow Economics: Sizes, Causes and Consequences // Journal of Economic Literature. – 2000. – № 38. – P. 77–114.
5. Illicit Financial Flows from Developing Countries: 2005-2014 / Global Financial Integrity Program [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gfintegrity.org/report/illicit-financial-flows-to-and-from-developing-countries-2005-2014/>
6. Звіт Антимонопольного комітету України за 2015 рік. – Антимонопольний комітет України. – К. – 2016. – 135 с.
7. Ангелко І.В. Тіньова діяльність у господарській системі України : монографія / І. В. Ангелко ; М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Львів. політехніка». – Львів ; Дрогобич : Посвіт, 2014. – 232 с.
8. Global Risks Report 2015. An initiative of the Risk Response Network. January 2015/ World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_2015_Report15.pdf
9. Breusch, V. (2016), Estimating the Underground Economy using MIMIC models, Journal of Tax Administration, Vol. 2, No. 1.
10. Hassan, M. and Scheider, F. (2016), Size and development of the shadow economies of 157 worldwide countries: Updated and new measures from 1999 to 2013, Journal of Global Economics 4:3.
11. Williams, C.C. and Schneider, F. (2016). Measuring the Global Shadow Economy The Prevalence of Informal Work and Labour. Edward Elgar Publishing, UK.
12. Statistics of Food and Agriculture Organization of the United Nations [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.fao.org/fishery/statistics/en>
13. Сільське господарство України» за 2015 рік: Статистичний збірник / за ред. О.М. Прокопенко.–К.: Державна служба статистики України, 2016. – 238 с.
14. Моніторинг економічного і соціального розвитку підприємств і організацій АПК за 2015 р.: стат. зб. – К. – 2016. – 132 с.
15. Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору на період до 2020 року // Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1437-р [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-p#n9>.